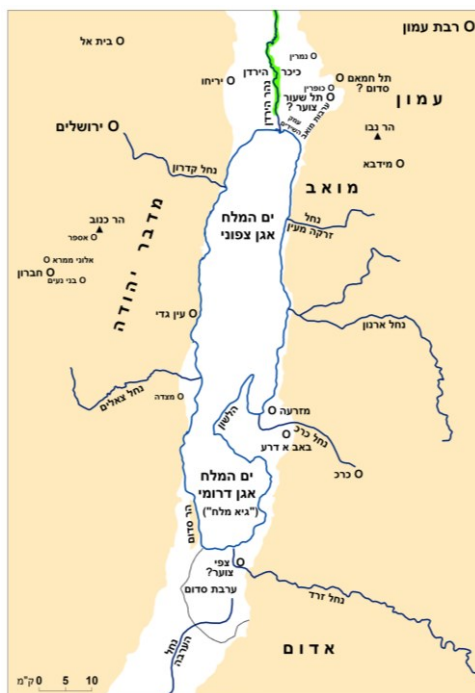

מיקומה הגיאוגרפי של כיכר הירדן המקראית

עמיחי סנה ויוסי יחיאלי

כיכר הירדן מככת בכמה מן הסיפורים המכוננים בתולדות עם ישראל. בסיפור הראשון אברהם ואחיינו לוט מחלקים ביניהם נחלות. לוט בוחר לעצמו את כיכר הירדן, ככתוב בבראשית יג 10: "וישא לוט את עיניו וירא את כל ככר הירדן כי כלה משקה לפני שחת ה' את סדם ואת עמרה כגן ה' כארץ מצרים באכה צער". הסיפור השני מספר על המלחמה הראשונה, מלחמת "ארבעה מלכים את החמשה" (בראשית יד 9). ארבעה מלכים באים לדכא התקוממות של חמישה מלכים השולטים בכיכר הירדן: מלך סדום, מלך עמורה, מלך אדמה, מלך צבויים ומלך צוער ככתוב בבראשית יד 3: "כל אלה חברו אל עמק השדים הוא ים המלח". מלכי הכיכר נסים על נפשם ורק התערבותו של אברהם משנה את תוצאות הלחימה. בסיפור השלישי לוט בורח לצוער בעוד שאר ערי הכיכר נענשות על חטאי תושביהן ככתוב בבראשית יט 24, 25: "וה' המטיר על סדם ועל עמרה גפרית ואש מאת ה' מן השמים ויהפך את הערים האל ואת כל הככר ואת כל יושבי הערים וצמח האדמה". היכן היא כיכר הירדן, זירת האירועים? (איור 1) חוקרי הגיאוגרפיה ההיסטורית נחלקים בנושא לשתי קבוצות. בעוד האחת, המקובלת יותר, מזהה את הזירה בדרומו של ים המלח, מזהה אותה השנייה בצפונה (איור 2).

איור 1: מפת מיקום. ים המלח לפני התייבשות האגן הדרומי. גובה מפלס הים 390 (-) מ'. השטחים ההרריים משני צדי בקע ים המלח צבועים בחום. גאון הירדן מסומן בירוק.

איור 2: כיכר הירדן מצפון לים המלח. מבט מזרחה לכיוון הרי מואב. נהר הירדן (וגאון הירדן מצדיו), זורם דרומה (ימינה) לים המלח. (מתוך Google Earth)

כבר במאה הראשונה לספירה מדווח ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו (יוסיפוס פלביוס, 75-79 AD) שער כי הכיכר שכנו בדרום ים המלח וניתן להבחין ב- "צללי חמש ערים" בתוך מי האגם (מלחמות היהודים ד' ח' ד'). החל מהמאה ה-19 גובתה ההערכה על מיקומן הדרומי של הערים בממצאים ארכיאולוגיים לפיהם נקבע לוח זמנים היסטורי לתקופת הברונזה ונמצא קשר אפשרי לתיארוך הסיפור המקראי. הממצאים הצביעו על נטישה פתאומית של יישובי קבע באזור בתחילת האלף השני לפנה"ס, אולי בעקבות אירוע קטקליסמי; ערי הכיכר, טען הארכאולוג אולברייט (Albright, 1935 p.137), נבנו בפתחי הנחלים במניפות היורדות לים המלח ממזרח ועם עליית פני האגם נבלעו ונמחקו. בניגוד לאסכולה זו, הדרומית, הרי שעל פי השם הגיאוגרפי המקראי נראה שאין מקום להטיל ספק בזיהוי זירת האירועים בצפון ים המלח. המישורים המכונים 'ככר הירדן' משתרעים, על פי שמם, מצפון לים המלח לצידי נהר הירדן ולא מדרומו. לעומתם, המישורים שבדרום ים המלח מכונים במקרא בשם 'גיא מלח' - דברי הימים א יח 12: "ואבשי בן צרויה הכה את אדום בגיא מלח".

מבראשית יג 10 אנו למדים על אופייה החקלאי הפורה של הכיכר: "וישא לוט את עינו וירא את כל ככר הירדן כי כלה משקה. כגן ה' כארץ מצרים" וכך מוצאים גם בתרגום אונקלוס - "כל מישר ירדנא ארי כוליה בית שקיאי" וכך גם בתרגום יונתן בן עוזיאל (התרגום הירושלמי). גם רש"י מפרש "כי כלה משקה" = ארץ נחלי מים. מלחמת חמשת מלכי כיכר הירדן כנגד הארבעה מתנהלת על פי הכתוב בעמק השידים (בראשית יד 3) המתואר אף הוא באופן דומה: אצל אונקלוס זהו מישר חקלאי, אצל בן עוזיאל - מישר פרדסיא ורש"י מפרש: "שהיו בו שדות הרבה".

מרבית השטחים הפוריים סביב ים המלח משתרעים במישורים המכונים 'ע'ור' שנותרו חשופים עם נסיגת ימת הלשון ובתוכם התחתר נהר הירדן. גובהם מגיע עד ל-180 מטר מתחת לפני הים, שהוא למעשה המפלס המרבי של ימת הלשון. פוטנציאל השטח החקלאי בשטחי הע'ור הדרומיים באזור שמצפון לים המלח בגדה המזרחית של הבקע מערבות מואב למרגלות הר נבו וצפונה עד ע'ור נימרין, משתרע על פני רבבות דונמים, אולם עיקר השטח המשמעותי, כ-10,000 דונם, משתרע בשטחי גאון הירדן (הזור) שלגדות הנהר ברצועה צרה ברוחב כ-500 מטר (איור 1). שטח זה אמנם נתון לסכנת שיטפונות עונתית של מי הירדן המתוקים אך הצמחייה העבותה שלאורכו (איור 3) יכולה הייתה לספק, ובשפע, את מלוא צורכי המזון למקנה של רועי לוט ("וגם ללוט...היה צאן ובקר..."; בראשית יג 5). בנוסף ידוע גאון הירדן בתפוצת בעלי החיים העשירה שהייתה בו.

בהשוואה לצפון ים המלח, השטחים החקלאיים הפוטנציאליים בע'ור מזרעה ממזרח לחצי האי הלשון ובע'ור צפי בדרום ים המלח קטנים בהרבה; גם הם משתרעים עד לגובה טופוגרפי של מינוס 180 מטר. יש הטוענים, כפי שנראה בהמשך, שהיו תקופות בהן שטחו של האגן הדרומי הרדוד של ים המלח התייבש וביחד עם ערבת סדום שמדרום היה זה שטח פוטנציאלי חקלאי ענק בממדיו. דא עקא, קרקע האגן הדרומי וסביבתו התפתחה על תשתית מלחים ואינה מתאימה לחקלאות. בנוסף

לכך חלקים גדולים של ערבת סדום האלוביאלית נתונים לסכנת שיטפונות ועירוף אינטנסיבי שגם הוא מקשה על עיבוד חקלאי. מגבלות אלה מקטינות את השטח הפורה באופן דרמטי ואף על פי כן, הצמחייה הטבעית בפתחי הואדיות מאפשרת רעייה ברצועת שטח נרחבת בדרום ערבת סדום.

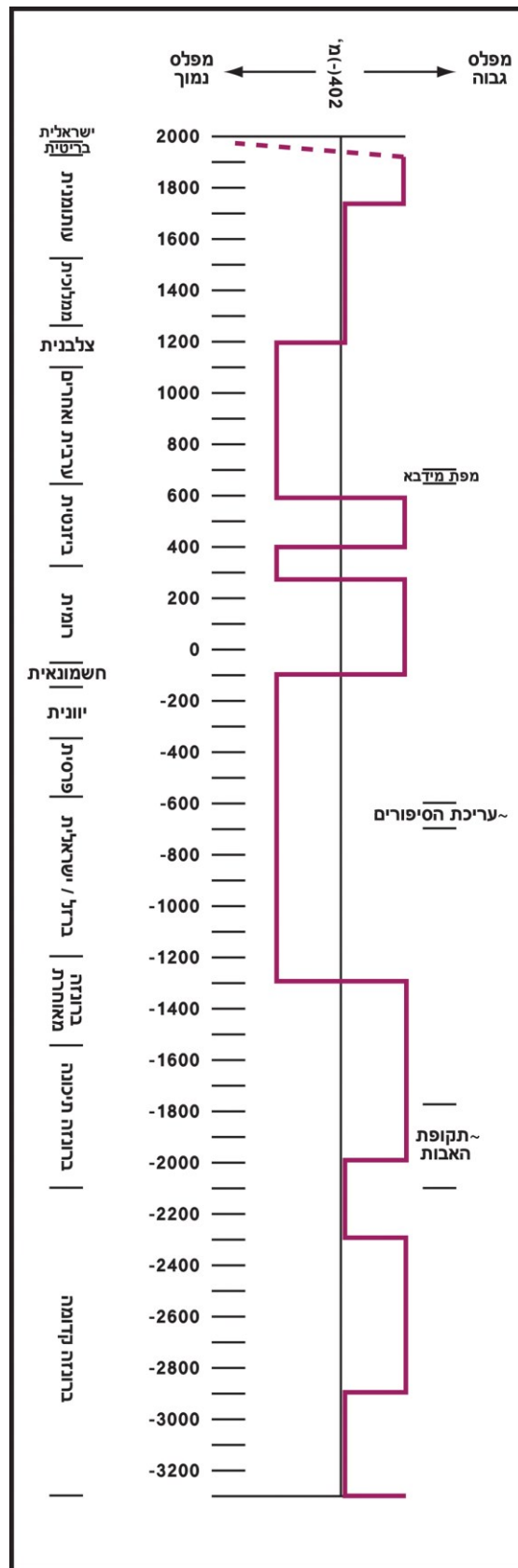
איור 3: צמחייה טבעית עבותה בגאון הירדן.

תמורות גיאולוגיות בכיכר הירדן/ עמק השידים

לשם "שָׁדִים" נמצאו גם פירושים אחרים. לפי אבן עזרא פירושו סיד "ושדת אותם בשיד" (דברים כז 2) וזהו גם המינוח למשקעים הלבנים, הגיריים של ימת הלשון (Bentor, 1989). על פי התרגום הסורי לתורה (הפשיטא) זוהי צורה נרדפת לשם סדום ועמק השידים מתורגם ל "עומקא דסדומיא". אם הפסוק "...ככר הירדן כלה משקה לפני שחת ה' את סדם ועמרה..." (בראשית יג 10) מרמז על כך שכיכר הירדן אינה עוד "כלה משקה" בזמן עריכת הסיפור, הרי פסוק יד 3: "כל אלה חִבְרוּ אֶל עֵמֶק הַשְּׁדִים הַזֶּה הַיָּם הַמֶּלַח" קובע, לכאורה, שמדובר בשינוי בעל משמעות גיאולוגית כפי שמפרש רש"י: "עמק השָׁדִים" = "שהיו בו שדות הרבה"; "הוא ים המלח" = "לאחר זמן נמשך הים לתוכו ונעשה ים המלח". מדובר, אם כך, באותו מקום שתחילה היה עמק שדות ולאחר מכן הוצף והיה לים המלח. קדמו לרש"י סטרבו ('גיאוגרפיה' ספר 16 פרק 2, משנת AD 23) המציין כי הערים "נבלעו" כאשר "האגם פרץ את גבולותיו.." ויוסף בן מתתיהו (AD 94, קדמוניות היהודים א' ט' א') שמסביר כי "עמק השָׁדִים שקע ונעשה אגם .."

מאז סוף הפליסטוקן, 10,000 שנה לפני זמננו, ובמשך ההולוקן, נסוגה ימת הלשון שהשתרעה מהכנרת בצפון ועד חצבה בדרום, והים התכנס (בשמו הנוכחי - ים המלח) בשני אגנים טקטוניים שונים, צפוני ודרומי. עומק האגם בצפון כ- 330 מטר בעוד שבדרום עומק הקרקעית במשך כל תקופת ההולוקן לא עלה על מטרים ספורים. במצב עניינים זה תנודות בגובה מפלס הים (איור 4) כתוצאה משינויים אקלימיים באגן ההיקוות הביאו מפעם לפעם להתייבשות האגם הדרומי (מדרום לחצי האי הלשון) ולחשיפת מלחים ששקעו בו. הצפה חוזרת של האגן ארעה כאשר המפלס עלה מעל

לסף שגובהו 402 מטר מתחת לפני הים התיכון. הקרקעית השטוחה, או אף השקועה מעט של האגם שהתייבש מכתיבה הצפה מהירה ואפילו דרמטית. גובה פני המים באגם יכול היה, כמובן, להמשיך לעלות בתהליך איטי, ולא דרמטי, עד למפנה האקלימי הבא. לענייננו, פירוש הדבר שכל השטחים הפוריים שהזכרנו, אלו שבצפון ים המלח וגם אלו שבמזרחו 'מוגנים' מפאת גובהם מהצפה דרמטית ורק שטחי האגם הדרומי וחלקים מערבת סדום בסכנה וזהו, אם כך, לכאורה השטח המתאים לזיהוי כעמק השידים. עקומות מפלסי ים המלח ששורטטו ופורסמו בשנים האחרונות (איור 4) מאפשרות דיון מדויק יחסית בשאלה מתי הוצף האגן הדרומי של ים המלח מתחילת תקופת הברונזה ואילך. בתקופת הברונזה עצמה פני האגם גבוהים ולא ברור מתי ארעה ההצפה שהביאה את מפלסו אל מעל לסף שבין האגן הצפוני לדרומי. מתקופת הברזל, בה בשלב כלשהו נערכו סיפורי המקרא, ובמשך 1200 השנים הבאות האגן הדרומי יבש. בשני האלפים האחרונים פני האגם גבוהים יחסית להוציא שתי תקופות ביניים של ירידת המפלס אל מתחת לסף שבין שני אגני הים, האחת קצרה במאה הרביעית והשנייה ארוכה יותר במאות השביעית עד השתים עשרה. התיאור הנזכר לעיל אצל סטרבו יתכן והוא הד לאירוע ההצפה של המאה השנייה לפנה"ס.

איור 4: תנודות מפלס ים המלח החל מתקופת הברונזה. מעובד בעקבות שטיין 2006 (וראה מקורות אצלו; בעיקר בוקמן וחוב' ומיגובסקי וחוב').

לאור הדיון דלעיל, חשוב לציין כי לא כולם מפרשים את הצמידות בין עמק השידים לים המלח כמו רש"י. לפי תרגום / פירוש יונתן בן עוזיאל (תרגום ירושלמי) לבראשית יד 3: "כל אלון אתחברו למישר פרדסיא הַא אתר דמסיק פרקטונין דמיין ושדי להון לימא דמלחא" ובתרגום: כל אלה חברו אל עמק פרדסים הַא מקום המוציא אמות מים ומשלח (את מימיהם) אַל ים המלח. כאן לא מדובר כלל בעמק שלאחר זמן נמשך ים המלח לתוכו. כהנא (תרס"ד) בפירושו לבראשית יד 3 מציין כי באשורית המילה 'שְׂדֵדִי' פירושה עמק ליד החוף ולפיכך עמק השידים = עמק שעל חוף ים, הוא ים המלח.

הבארות בעמק השידים

הבנת המושגים 'בארות' ו-'חימר' בפסוק "ועמק השידים בארת בארת חמר וינוסו מלך סדם ועמרה ויפלו שמה והנשארים הרה נסו" (בראשית יד 10), יכולה להשליך על זיהויו של עמק השידים. מרבית הפרשנים בדעה שמדובר בבורות ש- "נוטלין משם אדמה לטיט של בנין" (רש"י; רמב"ן). דווקא חוקרים בני זמננו (פרשן המקרא ש.ל. גורדון; חוקר ארץ ישראל י. ברסלבי, והגיאלוג יעקב בן-תור), מעלים את ההסבר לפיו הכוונה לבורות אספלט.

תופעת האספלט בים המלח – 'הים האספלטי' - ובשוליו ידועה ותוארה כבר על ידי סטרבו. ואכן, רבים המחשופים בהם ניתן לזהות את האספלט ואף על פי כן, אי אפשר להתעלם מהעובדה שתופעת האספלט מאוד שולית והאפשרות ששטחים גדולים ינוקבו בבורות כרייה לאספלט אינה סבירה. המילה 'חמר' בהוראת אספלט או זפת אינה מופיעה במקרא ובמשנה אפילו פעם אחת. במסכת כלים פרק ג פסוק 7 לדוגמא, מופיע חומר וזפת אבל לא חימר. משום מה במילון אבן שושן (ובאחרים גם כן) חימר מזוהה ללא הסתייגות עם אספלט וזאת שלא בהתאמה למקרא. עמד על כך יואל בן נון (1991) על בסיס שני אזכורים מן המקרא. האחד בעניין תיבת משה: "ותקח לו תבת גמא ותחמרה בחמר ובזפת" (שמות ב 3) ורש"י מסביר: טיט בפנים וזפת בחוץ. והאזכור השני בעניין מגדל בבל: "הבה נלבנה לבנים ונשרפה לשרפה ותהי להם הלבנה לאבן והחמר היה להם לחמר" (בראשית יא 3). החימר, לפי הכתוב, אינו אלא חומר הגלם להכנת החומר ממנו יוצרים או יוצקים את אבני הבנייה.

על פי הסבר חדשני ל'בארת' מדובר בבולענים (Frumkin & Elitzur 2002). האמנם? יחיאלי וחוב' (Yechieli et al., 2006) הראו שבתחילת ההולוקן (לפני 10000 שנה) היה מפלס האגם נמוך והצטברו בקרקעיתו מלחים בשכבה שעובייה מספר מטרים. לאחר מכן פני האגם באופן כללי היו גבוהים יותר ושכבת המלח ברצועה לאורך החופים התכסתה בחרסיות, חולות וחלוקים. כל השכבות הללו הורבדו על גבי משקעי אגם הלשון ששקעו קודם לכן. כל עוד פני האגם היו גבוהים והפן הביני בין מי התהום המתוקים למים המלוחים היה קרוב לשולי ההרים וגבוה יחסית, נמצאה שכבת המלח טבולה במי תהום מלוחים. החל משנות השלושים של המאה הקודמת התחיל האגם להתכווץ ומפלסו החל לרדת, כאשר הפן הביני רודף אחרי האגם הנסוג עד אשר בשלב מסוים שכבת המלח נמצאה טבולה במי

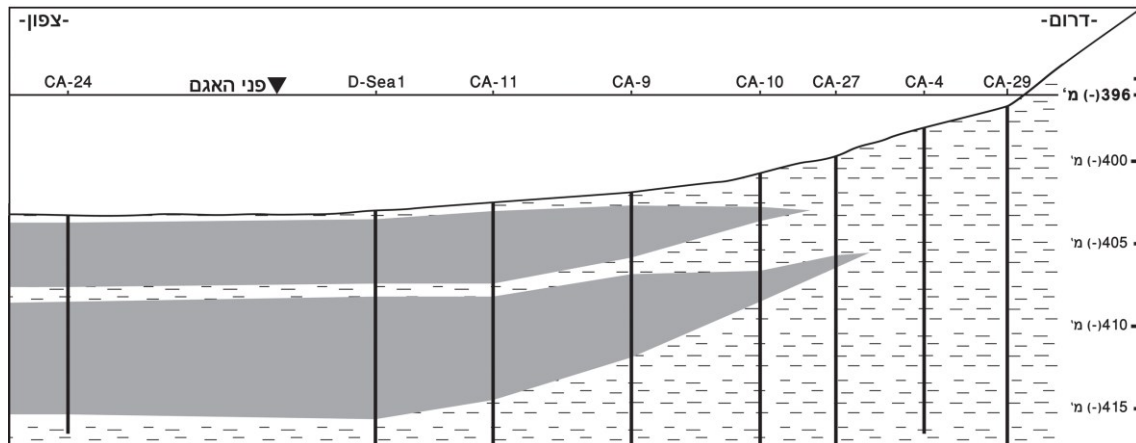
התהום המתוקים יותר והחלה להתמוסס כך שנוצר חלל בתת הקרקע. בסוף התהליך קורס עמוד הסדימנטים לתוך חלל ההמסה ונוצר 'בולען'.

על פי האמור, בולענים יכולים להתפתח רק בפני שטח שמתחתם נמצאת שכבת המלח וזו כמובן שאינה קיימת במקום שסלעים קדומים יותר ובהם שרידי אגם הלשון חשופים בפני השטח. שרידים אלה הם מחשופי תצורת הלשון ומדרגות הנסיגה ('קווי חוף') הבנויות חלוקים ומקיפות את האגם. במקומות רבים (איור 5), ניתן לעקוב אחריהן עד לגובה טופוגרפי של 380 - 390 מטר מתחת לפני הים (התיכון) ובכך מתאפשר סימון משוער של גבול ההתפשטות המרבי של שכבת המלח / הבולענים. מחקרים יישומיים מפורטים מצביעים על כך שאפילו ברצועת השטח עד לגובה טופוגרפי של מינוס 395 - 400 מטר לא צפויים בולענים למעט במניפות נחלים שם הצטברה במשך ההולוקן עמודת סדימנטים עבה מעל שכבת המלח. מצב שכזה קורה במניפת נחל צאלים ויתכן במניפת נחל כרפ (ע'ור מזרעה) בחוף המזרחי.

מרבית השטחים שבדיון, בצפון ים המלח ובדרומו, בין אם נועדו להתנחלות ובין אם לעיבוד חקלאי, משתרעים מעל קו הגובה מינוס 395 מ' כך שאין בהם בולענים. אלו שמתחת לגובה זה אמורים להמצא בקרקעית האגם הדרומי אך אין בידנו נתונים לגבי קיומם בשטחים אלה בטרם כוסו ומוסכו בברכות המלח. באזור זה ישנן שכבות מלח עבות ביותר וקרובות לפני השטח (איור 6). כדי שהמסת המלח תתמיד ויווצר חלל יש צורך בתווך נקבובי שיסלק את התמלחת לעבר בסיס הניקוז, אלא שעל פי החתך הגיאולוגי כמעט שאין שכבות נקבוביות חוצצות בין שכבות המלח ועל כן לא ברור אם היו קיימים במקום תנאים מתאימים להתפתחות בולענים מלכתחילה.

איור 5: מדרגות נסיגה של ימת הלשון בחוף המזרחי של ים המלח. רום המדרגה העליונה 180(-) מ'; התחתונה 390(-) מ'. (מתוך Google Earth)

איור 6: חתך גיאולוגי של תת הקרקע (על פי קידוחי קלדוניה) לאורך האגן הדרומי של ים המלח. מעובד בעקבות ניב ואמרי (Neev & Emery 1995). גופי מלח מסומנים באפור; משקעים חרסיתיים וחוליים מסומנים במקווקו.

התצפית על ערי כיכר הירדן

המקרא מציין שלוש נקודות מהן נצפתה הכיכר: בית אל, הר נבו ואלוני ממרא. נבחן את הראות מכל אחת מהן וננסה להסיק מהו מיקומה הגיאוגרפי.

המקרא מתאר את מסעיו של לוט (בראשית יג 3): "וילך למסעיו מנגב ועד בית אל..." וממשיך (בראשית יג 10): "וישא לוט את עיניו וירא את כל ככר הירדן...את סדם ואת עמרה...באכה צער". כיכר הירדן שמצפון לים המלח ובמיוחד ערבות מואב ממזרח לנהר הירדן אכן נצפית בכל הדרה מהרי בית אל. המרחק עד לגבול המזרחי של הכיכר קצר מ 40 ק"מ ומאפשר תצפית באיכות סבירה. לעומת זאת שטחי ע'ור מזרעה מרוחקים מאזור בית אל (70 ק"מ) אם כי עדיין בקו ראייה ואילו שטחי ע'ור צפי מרוחקים עד מאוד (90 ק"מ).

תימוכין למיקומה הצפוני של צוער והכיכר ניתן לקבל מדברים לד 1-3: "ויעל משה מערבת מואב אל הר נבו ראש הפסגה אשר על פני ירחו ויראהו ה' את כל הארץ....ואת הנגב ואת הככר בקעת ירחו עיר התמרים עד צער". בעוד שצוער שלמרגלות ההר (איור 1) נצפית בבירור מפסגת הר נבו, צוער שבע'ור מזרעה ובוודאי זו שבע'ור צפי מרוחקות מאוד ואינן בקו ראייה.

רמז נוסף למיקומה של הכיכר מצפון לים המלח אפשר למצוא בסיפור אברהם ושלושת המלאכים (בראשית פרקים יח-יט). אברהם משקיף על הכיכר ועריה ככתוב: "וישקף על פני סדם ועמרה ועל כל פני ארץ הככר..". (בראשית יט 28). מהיכן השקיף ולאיזה כוון? אברהם מתיישב "באלני ממרא אשר בחברון" (בראשית יג 18) ופירושו - ביער אלונים של איש בשם ממרא במחוז חברון (שהרי לא ישב עם המקנה בתוך העיר). על פי המסורת המקום מזוהה עם גבעה בגובה 991 מטר המכונה בשם ראמת אל חליל, בגבול הצפוני של העיר חברון, וראה גם אצל פלביוס (בספרו 'תולדות מלחמות היהודים ברומאים' ד' ט' ז'): "במרחק ששה ריס מן העיר נראה שם אלה גדולה...".

על פי הכתוב נקודת התצפית לעבר סדום איננה אלוני ממרא עצמה. אברהם מלווה את 'האנשים' (המלאכים) ככתוב בבראשית יח 16: "ואברהם הלך עמם לשלחם" כלומר הלך עמם עד לנקודה ממנה ניתן לראות את סדום. ובהמשך (יח 17): "וה' אמר המכסה אני מאברהם אשר אני עושה" – כאן נגלה ה' לאברהם, ובפסוק 22 הבהרה חוזרת: "ויפנו משם האנשים וילכו סדמה ואברהם עודנו עמד לפני ה'" ולבסוף (יח 33): "וילך ה' כאשר כלה לדבר אל אברהם ואברהם שב למקומו". כך מובן יותר האזכור בפרק הבא (יט 27) "וישכם אברהם בבוקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה'".

על פי המסורת המוסלמית אברהם עמד לפני ה' במקום המזוהה עם נבי יקין - גבעה בגובה 940 מטר בין הכפר בני נעים לפני-חבר, כשלושה קילומטרים דרומית מזרחית לחברון, עם תצפית טובה למזרח ודרום מזרח ועל כן, תצפית על סדום מנקודה זו משמעותה שכיכר הירדן נמצאת בדרום מזרח האגם הצפוני של ים המלח במרחק של כ-45 ק"מ או בדרום מזרח האגם הדרומי של ים המלח. הקושי שבאיתור האחרון הוא המרחק הגדול עד אליה המגיע ל-65 ק"מ! לחילופין, אם נניח שנקודת התצפית מרוחקת מספר קילומטרים בכוון צפונה או צפון מזרחה מאלוני ממרא, אזי נימצא במרחק סביר – 40 ק"מ - מהכיכר שבצפון ים המלח (כמו המרחק אליה מסביבת בית-אל). מקום שכזה הוא רכס אל כנוב (כשני ק"מ צפונית לשוב אספר, על דרך עתיקה מחברון לתקוע) המתנשא לגובה 940 מטר, ממנו נשקפת הכיכר.

צוער שבדרום ים המלח וצוער שבערבות מואב

באופן פרדוכסלי דווקא צוער, הקטנה בערי הכיכר, מספקת יותר סימני זיהוי מאחותה הגדולה סדום. הסיבה לכך נעוצה, ככל הנראה, במקום המרכזי החיובי שתופסת צוער מבחינה תיאולוגית. מהתקופה הרומית ועד אמצע המאה ה-19 הזיהוי המקובל של צוער היה בדרום מזרח האגן הדרומי הרדוד של ים המלח בקרבת העיירה צפי. עם החוקרים שכוונו לאזור נמנה יוסף בן מתתיהו (יוסיפוס פלביוס 75-79 AD בספרו מלחמות ד' ט' ד') המציין כי "גבול ים המלח עד צוער אשר בערב למטה" ואכן בתקופה הרומית האגן הדרומי הוצף (איור 4) והים הגיע עד ע'ור צפי. במאה ה-19 נערכו מסעות מחקר במזרח התיכון תוך דגש מיוחד על ארץ הקודש. חלקם, תמכו באיתור הדרומי ואחרים הציגו למקם את צוער ממזרח לחצי האי הלשון בקרבת באב א-דרע או בקרבת הכפר מזרעה.

מנגד התפתחה בסוף המאה ה-19 'אסכולה צפונית'. בירץ' (Birch, 1879) מציע את תל שעור (מדרום לכופרין) כאתר של צוער העתיקה. שם האתר לדעתו השתמר בשינוי אותיות – ש' במקום צ' (כמו למשל במילה צפה בעברית ושופ בערבית). פרשן המקרא כהנא מעריך ש "צוער, זו העיר הקטנה על החוף של ים המלח במזרחית צפונית" ששרידיה יתכן ונבלעו בים.

מסיבה כלשהי, דווקא מאז קום המדינה מתרבים הפרסומים המעדיפים את הזיהוי הדרומי. חלוץ הגישה החדשה / ישנה יוסף ברסלבי (ברסלבסקי) טוען כי צוער - 'בלע' בשמה המקראי הקודם - נבלעה בגאות הים או בשיטפונות נחל זרד.

פסיפס מידבא (איור 7) הוא ממצא בעל חשיבות מיוחדת שיכול לשפוך אור על חידת איתורה של צוער שכן זוהי המפה היחידה מהזמן העתיק יחסית בה מסומנת העיר בפינה הדרום מזרחית של הים. עם זאת, לכאורה, אין זה מובן מאליו לאיזה אגן התכוון הממפה. העדר 'הלשון' ממפת הפסיפס הוא רמז לכך שים המלח שבמפה הוא למעשה האגן הצפוני בלבד ומיקום הכנסייה מתייחס לאזור עו'ר מזרעה ולא לעו'ר צפי. פני השטח ב'לשון' מתרוממים עד לגובה של מינוס 320 מטר וים המלח מעולם לא עלה לגובה כה רב. רצפת הפסיפס תוארכה על ידי דן בהט (1996) למחצית השנייה של המאה השביעית לספירה. ואכן באותה תקופה האגן הדרומי של ים המלח יבש! (איור 4) וזאת לאחר שבמאה החמישית והשישית הים הציף גם את האגן הדרומי. עקומת תנודות המפלס, אם כן, תומכת בממצאיו הבלתי תלויים של בהט.

צוער שבמפת מידבא מסומנת בצמוד ומדרום לחלקו התחתון של נחל ראשי העולה לכיוון מזרח אל העיר המזוהה כאריאופוליס (אולי רבת מואב), 10 ק"מ מצפון לכרכ (קיר מואב) ומכאן מתבקש זיהויו כנחל כרכ (Clermont-Ganneau, 1897 p. 220); לאורכו רשום, לדעת קלרמו-גנו, השם AREA ולא כפי שחשבו תחילה (Z)ARED, שם שפורש כנחל זרד.

עד התקופה הערבית, כל עוד נאסרה על היהודים ישיבה בירושלים, נמשכו עליות לרגל עד טבריה, עזה וצוער. בצוער היה יישוב יהודי והעליות לרגל תועדו אצל סהל בן מצליח הקראי ב'ספר המצוות': "ואשר בארץ הנגב (ערב ותימן) היו באים אל מדינת צוער..". בגלל סמיכות הזמנים, סביר מאוד להניח שזו אותה צוער המסומנת במפת מידבא.

איור 7: קטע ממפת מידבא. משמאל (מצפון) נשפך נהר הירדן לים המלח. בים משייטות שתי סירות. מזרחה לדרומית שביניהן נראה נחל (נ. כרכ?) החוצה את שרשרת הרי החוף. מדרומו ליד החוף מבנה ולצדו עצי תמר והכיתוב 'צוער' ומאחוריו מנזר עם אזכור השם לוט.

שתי דרכים חשובות מטפסות מים המלח לרמת מואב. האחת עולה מהלשון אל העיר כרכ היא קיר מואב, בירתה הקדומה של מואב והשנייה, צפונית, עולה אל הרמה מהפינה הצפון מזרחית של ים המלח לכוון מידבא. צוער המזוהה עם ע'ור מזרעה ואחותה הגדולה סדום שאמורה להימצא בקרבתה, נמצאות בתחילת הדרך העתיקה העולה לכרכ ואילו צוער וסדום המזוהים עם ערבות מואב נמצאות בתחילת הדרך הצפונית. לפיכך, פירושו של הירונימוס (420-347 לסה"נ, מחבר הוולגטה) לישעיהו (טו 5): "לבי למואב יזעק בריחה עד צער..." , לפיו צוער היא הבריח של מואב, מתקבל על הדעת. זאת כשם שעל יריחו נאמר " יריחו נגרא (=בריחה) של ארץ ישראל: אם נכבשה יריחו, מיד כל הארץ נכבשת" (מדרש רבה במדבר פרשת בהעלותך טו; רבי שמואל בר נחמני בהסברו ליהושע כד 11, מדוע נתכנסו ליריחו ז' אומות להילחם) וכן נאמר "... יריחו הייתה סוגרה של ארץ ישראל..." (מדרש תנחומא, בהעלותך סימן י). ברם, צוער, כזו הממוקמת בתחילת הדרך העולה למואב מהפינה הצפון מזרחית של ים המלח יושבת במיקום אסטרטגי חשוב פי כמה ועליה בוודאי שניתן לציין שהיא בריחה של מואב. הדרך העולה לכרכ היא אכן נוחה יחסית למעבר מחוף ים המלח אל במת ההר ועם זאת, בעוד עשרות מסעי מלחמה התנהלו במעלה מערבות מואב אף לא אחד עשה שימוש בדרך העולה לכרכ. ואם באסטרטגיה עסקינן חשוב להזכיר שקטע החוף מחצי האי הלשון צפונה תלול ביותר ומעולם לא עברה לאורכו דרך ראשית.

העיר צוער והכפר מחוזא שבקרבתה נזכרים בפפירוסים שהוחבאו בשנת 132 לספירה ונמצאו במערות נחל חבר על ידי המשלחת הארכיאולוגית בראשותו של יגאל ידין. בטקסטים שפוענחו מסופר על אישה בשם בבתא, בעלת מטעי תמרים, המתגוררת תחילה במחוזא ליד צוער ולאחר מכן בעין גדי. התעודות עוסקות בהתדיינות משפטית בענייני ירושה ונזכר בהן אפוטרופוס (של אחד הצדדים) "מעין גדי היושב במזרעה". אין בכתובים דבר היכול לשמש מפתח לשאלת מיקומה של צוער למעט האזכור של מזרעה שהוא שמו של כפר בן זמננו ממזרח ללשון. ברם, מזרעה פירושה חווה חקלאית ולכן זיהוייה עם אתר מסוים דווקא, לא מובן מאליו.

בן נון (1991) מעלה שתי נקודות חשובות, שלא נדונו קודם לכן, לטובת הזיהוי הצפוני. האחת מבוססת על ישעיהו (טו 5) וירמיהו (מח 5, 34) בהם נזכרת צוער ביחד עם ערים נוספות בצפון מואב דווקא והשנייה, מעניינת במיוחד, מבוססת על היותה של צוער עיר שמאחרת בהבשלת התמרים לפי תוספתא שביעית ז' טו ("אוכלים בתמרים עד שיכלה אחרון בצער"); בבלי פסחים נ"ג ע"א. בן נון מסביר שתנאי האקלים החמים באופן קיצוני בדרום ים המלח אינם עולים בקנה אחד עם הבשלת תמרים מאוחרת. צוער בצפון ים המלח מתאימה לכך יותר. ואכן כך. הטמפרטורות באזור יריחו נמוכות במעלה עד שתיים בהשוואה לאזור סדום; צוער המזוהה עם תל שעור שבערבות מואב ממוקמת בגובה 210(-) מ' בעוד גובהה של צפי בדרום ים המלח 370(-) מ'. גם מטעי התמרים של יריחו במערב כיכר הירדן נמוכים יותר וגובהם הממוצע 250(-) מ'. בנוסף לכך, צוער שבמזרח הכיכר

ממוקמת במפנה מערבי וחשופה, להערכתנו, לזרמי אויר לח הרבה יותר מאשר בקו רוחב 40 או 90 ק"מ דרומה ואף יותר מאשר יריחו הבנויה במפנה מזרחי. יובל כהן (2012) מדגיש עד כמה שינויים קטנים בתנאי האקלים משפיעים על הבשלת התמרים. בעמק בית שאן ובעמק הירדן, לדוגמא, הטמפרטורות נמוכות ב 2-3 מעלות בלבד בהשוואה עם אזור ים המלח, הלחות גבוהה יותר וההבשלה מאחרת בחודש עד חודש וחצי! לסיכום, מסתמנות שתי ערים העונות לשם צוער. האחת של בית ראשון ושני מצפון מזרח לים המלח ואליה מתכוונים בסיפורי אברהם ולוט והשנייה צוער של המאה השלישית ואילך בדרום מזרח.

סדום בדרום ים המלח או בצפון?

סדום, הגדולה והחשובה בערי הכיכר, זוכה למעט מאוד סימני זיהוי גיאוגרפיים במקרא. על פי הפרשנות של הרב יואל בן נון לספר בראשית י 19, במאמרו על הארץ וארץ כנען בתורה, נמשך גבולה המזרחי של ארץ כנען מצפון לדרום: "...באכה סדם ועמרה ואדמה וצבים עד לשע". לשע זוהתה כבר בתקופה קדומה, בימי המלך הורדוס, עם חמי קליריהי שבחוף הצפון מזרחי של ים המלח; נגזר מכך שסדום ממוקמת צפונה יותר. לדעת סטרבו העיר מצויה בדרום מערב ים המלח באזור מצדה בלי ציון מקום מדויק. אבֶּל (Abel 1938 pp. 467-8) סבר שמקומה של סדום מדרום לים המלח, בדלתה של נחל הערבה ממזרח להר סדום. בקונסיליום של ניקיאה בשנת 325 משתתף הבישוף של 'סדום' ואילו בקונסיליום בשנת 381 השם 'סדום' אינו נזכר בין המשתתפים ולעומת זאת מופיע הבישוף של 'צוער'. קרוב לודאי שמדובר באותו מחוז ששינה את שמו ומקום מושב הבישוף הוא הכנסייה המסומנת במפת מידבא תחת השם צוער. בהסתמך על ממצאים ארכיאולוגיים (Rast, 1987 p.196) הוצע לזהות את סדום בתל באב א-דרע של ימינו על הגדה הדרומית של נחל כרכ, אתר ששימש לדעת אולברייט להתכנסויות דתיות של תושבים שהתגוררו בע'ור מזרעה קרוב לשטחים החקלאיים. ומנגד, בשנים האחרונות, בעקבות חפירות ארכיאולוגיות מקיפות בראשותו של סטיבן קולינס (Collins, 2013), הזיהוי המועדף הוא תל חמאם 14 ק"מ צפונית מזרחית לים המלח. המקום היה מיושב ברציפות עד סוף הברונזה התיכונה, נחרב וננטש וחיידש את ימיו בתקופת הברזל. הצעת הזיהוי נסיבתית ומתבססת על איתורה של שכבת חורבן שזמנה על פי הממצאים הארכיאולוגיים חופף את הזמן המיוחס ל'תקופת האבות'.

תל חמאם זוהה בעבר (Glueck 1943) עם מושבה של אֶבֶל השיטים המקראית (במדבר לג 49). לשם סדום אין זכר ואולי נכחד לדיראון כנרמז בישעיהו יג 20, בגזירה השווה הנמתחת בין גורלה של בבל לזו של סדום ועמורה, "לא תשב לנצח ולא תשכן עד דור ודור" ? או שמא נחבא 'שידים' ב'שיטים' שכבר ראינו לעיל על פי ה'פשיטא' תרגומו סדומיא?.

המקרא מתאר קרבה גיאוגרפית גדולה בין צוער לסדום כך שזיהוייה של הראשונה משליך גם על מיקומה של סדום. על קרבתה של צוער לסדום אנו למדים מסיפור מנוסת לוט ככתוב בבראשית יט 20: "הנה נא העיר הזאת קרבה לנוס שמה והיא מצער; אמלטה נא שמה הלא מצער היא ותחי נפשי" ובהמשך 22: "...על כן קרא שם העיר צער". אונקלוס מתרגם / מפרש: מצער = זעירא, ורש"י מוסיף: "הלא מצער היא = והלא עוונותיה מועטין ויכול אתה להניחה". עד כמה קרובה צוער לסדום מלמד המשך הטקסט בפסוק 23 לאמור: "השמש יצא על הארץ ולוט בא צערה".

שניים מבין האיתורים של צמד הערים צוער וסדום נראים על פני הדברים כעומדים באי התאמה לתיאור המקראי של הקרבה בין סדום לצוער. ניב ואמרי (Neev & Emery 1995) מניחים שצוער נמצאת בחוף המזרחי של ים המלח, בגב חצי האי הלשון וסדום בקרבת הר סדום במרחק של כ- 20 ק"מ מצוער. קולינס ממוקם את צוער בפתח נחל ארנון במרחק של למעלה מ- 40 ק"מ מאתר תל חמאם שכאמור זוהה על ידו כסדום. בביקורת על קולינס מובעת תמיהה אם לכך יקרא קרבה ובתשובה הוא מסביר שלדעתו מדובר במרחק של יום הליכה ולכן האיתור סביר. התרגום לאנגלית לדעתו אינו מדויק ובמקום

תרגום המלך ג'יימס: The sun was risen upon the earth when Lot entered Zoar

צריך לתרגם: The sun had gone forth over the land when Lot came to Zoar

אלא שבעניין זה קולינס טועה. ו' החיבור במילה "ולוט" מצביעה בשפה העברית על בו זמניות של שני האירועים; דהיינו: באותו זמן שעלתה השמש לוט בא לצוער. ולכן, דווקא תרגום המלך ג'יימס הוא הנכון. שני האיתורים לא מתיישבים עם התיאור המקראי.

הפיכת סדום ועמורה; האמנם אירוע המתייחס לדרום ים המלח?

סיפור הפיכת סדום ועמורה מתואר במקרא בתמציתיות רבה: "וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת ה' מן השמים ויהפך את הערים האלה) ואת כל הככר ואת כל ישבי הערים וצמח האדמה" (בראשית יט 24-25) וממשיך בסיפור אשת לוט (יט 26): "ותבט אשתו מאחריו ותהי נציב מלח". ובסיום (יט 28): "וישקף על פני סדום ועמורה ועל כל פני ארץ הככר וירא והנה עלה קיטר הארץ כקיטר הכבשן".

האירוע הקרוב ביותר המסתמן מהתיאור המקראי הוא של התפרצות וולקנית אלא שהתפרצויות שכאלה אינן מוכרות באזור ים המלח לפחות מאז סוף הפלייסטוקן... עם זאת מאוד יתכן שמחבר הסיפור קיבל השראה מהתפרצויות מרוחקות שהֵדן, ללא ספק, התפשט ברחבי ארצות הים התיכון. במאה ה-17 לפנה"ס לערך התפרץ הר הגעש סנטוריני בים האגאי; תוואי נוף שונו לבלי הכר, תרבויות נמחקו ואפר וולקני וסלעי סקוריה הגיעו לחופי הארץ.

אפשרות ריאלית אחרת שיכולה להסביר את האירוע היא התרחשות של רעידת אדמה חזקה שלפי סטרבו הייתה הגורם להצפת האגן הדרומי (וראה גם אצל Bentor 1989). תרחיש שכזה יהיה בגדר תנא דמסייע ל'אסכולה הדרומית'. בקע ים המלח הוא אזור מועד לרעידות אדמה חזקות מאוד החוזרות על עצמן אחת לכמה עשרות או מאות שנים ואירועים קטסטרופליים שכאלה משאירים את רישומם לדורות. ברם, אליה והרבה קוצים בה: 1) המקרא יודע לתאר רעידות אדמה תחת המונח "רעש" (עמוס א 1). 2) תיאור ה"גופרית" וה"אש" יכול להיות מיוחס לגופרית ולאספלט שלשניהם פוטנציאל בעירה אך כמותם בשטח קטנה מאוד - למרות שכיחותם הגבוהה - ואין די בה כדי ליצור את האפקטים המתוארים בסיפור. 3) ההפיכה המקראית פוגעת גם ב- "צמח האדמה" ואת זאת קשה לתרץ ברעידת אדמה. 4) הירידה הדרסטית במפלס ים המלח בשנים האחרונות לא הביאה לחשיפתם של ישובים עתיקים. 5) לא ידועים אירועי הצפה ספציפיים לא בתקופת עריכת הסיפור וגם לא ב'תקופת האבות' עצמה.

דומה שכל ההסברים על דרך הטבע אינם מספקים ומבחינה זו אפשר למתוח קווי דמיון בין תיאור אירוע הפיכת סדום לתיאור אירועים דרמטיים אחרים במקרא - בין "וה' המטיר" ל"וה' השליך אבנים גדלות מן השמים..." (יהושע י 11) וכדומה.

סיכום

מליבון הטקסטים המקראיים וההיסטוריים ובחינתם אל מול האלמנטים הגיאולוגיים והגיאוגרפיים במרחב ים המלח עולות המסקנות העיקריות הבאות: 1) כיכר הירדן, סדום וצוער הקרובה אליה, קשורים עם נהר הירדן המתנקז לים המלח מצפון. עמק השידים הוא עמק החוף הצפון מזרחי של ים המלח. 2) כיכר הירדן שבצפון ים המלח נצפית מכל אחת משלוש נקודות התצפית, מקרבת בית אל, מקרבת אלוני ממרא ומפסגת הר נבו. ע'ור מזרעה נצפית מהר חברון; ע'ור צפי רחוקה מאוד. 3) השטחים הפוריים ביותר במרחב מבחינת היקפם, עושר הצמחיה הטבעית והחי זמינות כמויות מים מתוקים, נמצאים מצפון לים המלח, במיוחד בגאון הירדן. 4) לשטח שמצפון מזרח לים המלח - "בריחה של מואב" - חשיבות גיאואסטרטגית גדולה לאין ערוך מזו של האזורים האחרים במזרח ים המלח. 5) צוער בתקופות בית ראשון ושני נתפשת כעיירת בת לסדום בערבות מואב. משלהי התקופה הרומית ואילך השם סדום נכחד מהמפה והשם צוער מיוחס לאתר אחר בדרום ים המלח ככל הנראה באזור צפי.

ים המלח הדרומי הוא התפאורה המתאימה ביותר לסיפורים. ים שאין בו חיים. איזור מרוחק ומבודד, שחון ולוהט ככבשן. לצידו מתנשא הר מלח - הר סדום - בו חקוקות כאילו ביד אמן דמויות ניצבים. הנה אשת לוט, הנה כאן ערי מלח, ערי החוטאים שהיו ואינם עוד. על רקע זה יש להבין את תאורו של יוסף בן מתתיהו על "צללי חמש ערים" במי האגם שאינו אלא אגדה בלבד.

מקורות

בהט, ד. 1996. ארץ ישראל במפת מידבא. אריאל כתב עת לידיעת הארץ עמ' 74-75
בן נון, י. 1991. ערי הכר – מצפון לים המלח?! (עיון גיאוגרפי בבראשית י"ד). שומרון ובנימין
כרך שני, עמ' 34-46

כהן, י. 2012. עלון הנוטע 66:32-34,

שטיין, מ. 2006. שינויים אקלימיים באגן ים המלח והתפתחות תרבות האדם בישראל
ובסביבותיה ברביעון המאוחר. מלח הארץ 2:21-38

Abel, F.M., 1938. *Geographie de la Palestine*. Vol. II

Albright, W.F. 1935. *The Archaeology of Palestine and the Bible*. New York: Fleming
H. Revell

Bentor, Y.K., 1989. *Geological Events in the Bible*. *Terra Nova*. 1/4: 326-338

Birch, W.F. 1879. *Zoar*. *Palestine Exploration Fund QS* 15-18; 99-100

Clermont-Ganneau, Ch., 1897. *The Madeba Mosaic*. *Palestine Exploration Fund QS*
213-225

Collins, S. 2013. *Where is Sodom?* *Biblical Archaeological Review*.

Frumkin, A. and Elitzur, L., 2002. *Rise and Fall of the Dead Sea*. *Biblical Archaeology*
Review. 27/6:42-50

Glueck, N., 1943. *Some Ancient Towns in the Plains of Moab*. *BASOR* 91:7-27

Neev, D. and Emery, K.O., 1995. *The Destruction of Sodom and Gomorrah, and*
Jericho: Geological, Climatological and Archaeological Background. New York:
Oxford University.

Rast, W.E., 1987. *Bab ed Dhra and the Origin of the Sodom Saga*. In: *Perdue et al.*
Archaeology and Biblical Interpretations. Pp. 185-201. Atlanta, John Knox Press

Yechieli, Y., Abelson, M., Bein, A., Crouvi, O., Shtivelman, V. 2006. *Sinkhole "Swarms"*
Along the Dead Sea Coast: Reflection of Disturbance of Lake and Adjacent
Groundwater Systems. *Geological Society of America Bull.*, 118:1075-1087.